

**ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ, ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ԵՒ
ՊԱՏՄԱ-ՀՆԱԳԻՏԱԿԱՆ
ՀԵՏԱԶՕՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ
ՎԱՆ-ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ ՏԱՐԱԾՔՈՒՄ
1910-1917ԻՆ**

ԱԻԵՏԻՍ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ

Աբղուլ-համիդեան բռնապետութեան տապալումը եւ սահմանադրական կարգերի հաստատումը Օսմանեան Կայսրութիւնում 1908ի երիտթուրքական յեղաշրջումից յետոյ բաւարար հնարաւորութիւններ ընձեռեցին արեւելագէտ-հայագէտներին՝ պատմա-հնագիտական, ազգագրական եւ բանասիրական հետազոտութիւններ կատարելու Վանի նահանգի տարածքում:

1910-1911ին Թիֆլիսի Հայոց Ազգագրական Ընկերութեան¹ կողմից Վան-Վասպուրական է գործուղուում հայ նշանաւոր ազգագրագէտ, բանագէտ, հնագէտ, հայ գիտական ազգագրութեան հիմնադիր, Թիֆլիսի Ազգագրական Ընկերութեան վարիչ՝ Երուանդ Լալայեանը, որը մանրամասն տեղեկութիւններ է գրանցում տուեալ շրջանի պատմա-աշխարհագրական միջավայրի, տնտեսական կեանքի, ամուսնական, հարսանեաց, ծննդեան, թաղման եւ այլ սովորոյթների, ծէսերի, ինչպէս նաեւ հաւատալիքների, սնոտիապաշտութիւնների, ժողովրդական բժշկութեան եւն-ի մասին: Նրա նպատակն էր կազմել մի առանձին հատոր՝ նուիրուած Հայաստանի այդ հնագոյն նահանգի ազգագրութեանը: Միաժամանակ նա ձեռնարկում է գրել առանձին մի ուսումնասիրութիւն՝ նուիրուած Շատախին եւ Մոկսին: Այդ նպատակով, նոյն թուականին նա լինում է Հայոց Զորում, շրջում է նահանգի բոլոր գաւառներում ու վանքերում եւ հաւաքում մեծ քանակութեամբ ազգագրական հարուստ նիւթեր²: Լալայեանը ուսումնասիրում է նաեւ հին ձեռագրերը, կազմում դրանց ցուցակները: Ուղեւորութեան վերջում նա Վանի Շամիրամի թաղամասում կատարում է պեղումներ, յայտնաբերում նախապատմական շրջանի՝ քարի դարի յատուկ հնութիւններ³:

Այն, որ Լալայեանը մեծ հետաքրքրութիւն էր ցուցաբերում եւ կարեւորում Վանի նահանգի պատմա-մշակութային արժէքների ուսումնասիրումը, երեւում է Բաքուի Հայոց Բարեգործական Ընկերութեան գրադարանապետ Երուանդ Թաղիանոսեանին ուղղած իր նամակից, որտեղ նա նշում է. «Եթէ յաջողուի ինձ... այլեւս չեմ նստիլ Թիֆլիսում, կ'երթամ դարձեալ Վասպուրական... Որքա՞ն գործ կայ...»⁴:

Լալայեանը Վան-Վասպուրականում կատարած իր գիտական հետազոտութիւնները ժամանակ մեծ օժանդակութիւն է ստանում Մոկսի կառավարիչ, ազգութեամբ քուրդ՝ Մուրթուլլա բէկից եւ նրա եղբորորդի Ալի բէկից, որոնց միջեւ ստեղծւում են ջերմ բարեկամական կապեր⁵։

Այդ տարիներին Լալայեանը Վան-Վասպուրականի մասին մի շարք արժէքաւոր աշխատութիւններ է տպագրում *Ազգագրական Հանդէս*ում, իսկ այդ ամէնի հանրագումարն է լինում 1913ին հրատարակուած նրա «Վասպուրական. Ազգագրութիւն Վասպուրական, Նշանաւոր Վանքեր, Ա. Պրակ» վերտառութեամբ ուսումնասիրութիւնը⁶։

Ընդհանրապէս Լալայեանը նախատեսել էր Վասպուրականի մասին աշխատութիւն հրատարակել մի քանի հատորով, սակայն դա նրան չի յաջողւում։ Այն մնացել է անտիպ։ Հրատարակուած աշխատութիւնը բաղկացած էր մի քանի մասերից՝ նուիրուած Վասպուրականի ազգագրութեանը, բանահիւսութեանը, ասորիներին, տնայնագործութեանը եւ նշանաւոր վանքերին։ Վանի բարբառով նա հաւաքում եւ գրի է առնում «Սասնայ Տուն», «Ոստանայ Տուն եւ Թլու-Դաուիթ», «Ռոստամէ Զալ», «Աղեքսանդրի Կեսէն», «Ոսկէ Կանթեղ», «Ոսկէ Ծամ», «Դալի Տոպան», «Խէք», «Նազիկ Պատան», «Քաւորանց Շունը», «Բլրուկ Կուշ» եւ բանահիւսական այլ ստեղծագործութիւններ։

Շատախի բարբառով նա թղթին է յանձնում «Այօ», «Կատուի Կուիւ», «Եօւսէփ», «Սմբատ Ու Մենեակ Թագաւորներ», «Թագաւոր», «Տխմար Մարդ», «Քուն-Քընքաւուս Թագաւոր», «Դիքին Խրատը», «Պառաւ Ու Աղուէս» եւ այլ ստեղծագործութիւններ։

Լալայեանը ձեռնամուխ է լինում Վան-Վասպուրականի շուրջ 28 վանքերի եւ եկեղեցիների ուսումնասիրմանը։ Նա անդրադառնում է ոչ միայն վանքերի նկարագրութեանը, այլեւ խօսում է վանական ծէսերի մասին, տալիս է վանքերի եւ դրանց շրջակայ տապանաքարերի վրայի արձանագրութիւնների վերլուծութիւնը։

Վասպուրականի վերաբերեալ ուսումնասիրութիւնը մի ամբողջական եւ արժէքաւոր աշխատութիւն է, որն արդիւնք է հեղինակի մի քանի տարիների յամառ աշխատանքի⁷։

Յետագայում, երբ Առաջին Աշխարհամարտի տարիներին արեւմտահայութեան դժնդակ բախտին արժանացան հայ ժողովրդի բազմադարեան հոգեւոր մշակոյթի գանձերը՝ վանքերը, եկեղեցիները, մատենադարանները եւ ձեռագիր մատեանները, Թիֆլիսի Հայոց Ազգագրական Ընկերութիւնը 1915ի Յունիսի 15ին լսելով Ընկերութեան քարտուղար Երուանդ Լալայեանի զեկուցումը արժէքաւոր ձեռագրերի ոչնչացման մասին, նրա իսկ ղեկավարութեամբ Վան ուղարկեց գիտական արշաւախումբ, որը ձեռնարկեց նիւթական մշակոյթի յուշարձանների ուսումնասիրութիւնը⁸։ Աշխատանքի կազմակերպումը դիւրացնելու եւ անցանկալի դժուարութիւնները չըջանցելու համար, Լալայեանը 1916 Օ-

գոստոսի 9ին խնդրագրով դիմում է Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գէորգ Ե-ին, ուր մասնաւորապէս ասուած է. «Ամենախոնարհ խնդիր. Ձերդ վեհափառութեան բարձր հովանաւորութեան ներքոյ ծաղկող Հայոց Ազգագրական ընկերութեան նախաձեռնութեամբ ցանկանալով կազմել Հայոց բոլոր վանքերի մանրամասն նկարագրութիւնը՝ պատմական յիշատակագրութիւնների եւ արձանագրութիւնների հետ միասին, ակնածօրէն խնդրում եմ Ձերդ վեհափառութեան բարեհաճել տնօրինել, որ հայ վանահայրերը մասնաւորապէս եւ հայ հոգեւորականութիւնն ընդհանրապէս աջակցեն ինձ եւ թոյլ տան նկարագրելու եւ լուսանկարելու ինչպէս վանքերը, այնպէս եւ նրանց մէջ գտնուած սրբութիւններն ու ձեռագրերը:

Երուանդ Լալաբան»⁹

Լալաբանի 1916 Օգոստոսի 9ի խնդրագրին Կաթողիկոսական դիւանը տալիս է դրական պատասխան եւ նոյն ամսի 12ին, թիւ 1837 գրութեամբ Լալաբանին արտօնւում է հայկական բոլոր եկեղեցիներում կատարել իր կողմից նախատեսուած նկարագրութիւնները¹⁰:

Ցանկանալով լրացնել ու կորստից ազատել Վասպուրական նահանգի ազգագրութեանը վերաբերող նիւթերը, Լալաբանը որոշում է ճանապարհորդութիւն կատարել նաեւ այն վայրերում, ուր կային այդ ընդարձակ նահանգից դուրս եկած գաղթականական օջախներ: Այդ նպատակով նա լինում է Ալեքսանդրապոլում, Կարսում, Կաղզուանում, Երեւանում եւ Վաղարշապատում¹¹:

Լալաբանից յետոյ Վան է մեկնում նշանաւոր արեւելագէտ, հնագէտ, հասարակական գործիչ եւ գիտութեան կազմակերպիչ Յովսէփ Օրբելին:

Յովսէփ Օրբելին Պետերբուրգի Համալսարանի աւարտական դասարանում էր, երբ 1910 Սեպտեմբերի 22ին Ռուսաստանի Գիտութիւնների Ակադեմիայի Պատմա-Բանասիրական Բաժանմունքի նիստում մեծանուն արեւելագէտ-հայագէտ Նիկոլայ Մառը առաջարկում է Վանի շրջան գործուղել մի մասնագէտի, որը կը կարողանար զբաղուել այնտեղի հնութիւններով եւ ձեռնամուխ լինել բարբառագիտական նիւթերի հաւաքմանը:

Մառի կարծիքով դա կարող էր լինել Օրբելին, որն ունակ էր կատարել «նախատեսուած աշխատանքի մի մասը՝ բարբառագիտականը, պատմա-բանասիրականը՝ ըստ սուրբ գրքի բնագրերի, հնագիտականը՝ ըստ քրիստոնէական հնութիւնների եւ հաշուետւոյթիւն տալ մնացած մասերի միւսերի վերաբերեալ...»¹²:

Մառի առաջարկութիւնն ընդունւում է: «1911թ. ամռանը, - ինչպէս Կարէն Իւզրաշեանն է նշում, - նա (Օրբելին - Ա.Յ.) մի ճանապարհոր-

դութիւն ձեռնարկեց, որն ամբողջ կեանքում տպատրուից նրա յիշդութեան մէջ եւ ազդեց նրա գիտական հայեացքների վրայ»¹³։

Օրբելին առանձնապատուկ պատասխանատուութիւն էր ցուցաբերում այդ ուղեւորութեանը։ Մնողներին գրած իր 1910 Դեկտեմբերի 12ի նամակում (որը պահւում է Պետերբուրգում՝ Յովսէփ Օրբելու անձնական արխիւում), նա նշում է. «Իհարկէ, ստիպուած եմ շատ պարապել եւ պատրաստուել այդ ուղեւորութեանը, որովհետեւ ինչպէս իր պայմաններով, այնպէս էլ ըստ իր էութեան դա շատ պատասխանատու աշխատանք է»¹⁴։

1911ին Պետերբուրգի Համալսարանի Պատմա-Բանասիրական եւ Արեւելեան Լեզուների երկու Ֆակուլտետները յաջողութեամբ աւարտելուց յետոյ, Օրբելին, որն ունէր արդէն հրատարակուած 9 աշխատութիւն, մնում է Համալսարանի Հայ-Վրացական Բանահիւսութեան Ամբիոնում։

Նոյն՝ 1911ի ամռան վերջին Պետերբուրգի Գիտութիւնների Ակադեմիան Օրբելուն գործուղում է Արեւմտեան Հայաստան, գլխաւորապէս Վանի վիլայէթ՝ նրա առջեւ խնդիր դնելով հետազօտել եւ նկարագրել նահանգի հեթանոսական, քրիստոնէական եւ մահմեդական ճարտարապետական յուշարձանները, վիմագրութիւնը, ուսումնասիրել հայկական բարբառներից մէկը եւ տեղեկութիւններ հասցնել վանական մատենադարանների ձեռագրերի վերաբերեալ¹⁵։

1911 Յուլիսի 1ին Օրբելին կնոջ հետ միասին (որի ուղեւորութեանը դէմ էր Մառը)¹⁶ Բաթումից մեկնում է Կ. Պոլիս եւ Տրապիզոնի, Բայրուրդ/Բաբերդի, Էրզրումի եւ Ադիլջեւազ/Արծկէի վրայով Օգոստոսի 14ին հասնում Վան՝ որտեղ էլ վերջնականապէս որոշում է կենտրոնանալ Մոկսի հայկական բնակչութեան բարբառի ուսումնասիրման վրայ։ Օրբելին ձիով ուղեւորւում է Մոկս եւ այնտեղ մնալով հինգ շաբաթ, ձեռնամուխ է լինում Մոկսի հայերի բարբառին վերաբերող նիւթերի հաւաքմանը եւ բարբառագիտական յատուկ բառարանի կազմմանը։ Շատ շուտով Օրբելին իր համար մշակեց գրառումների որոշակի մեթոդաբանութիւն։ Առաջնահերթ խնդիր դարձաւ տառադարձութեան մշակումը՝ տեղական բարբառի առանձնապատկութիւնները դիպուկ արտացոլելու համար։ Նիւթեր հաւաքելու նպատակով նա լինում է Մոկսի 10 գիւղերում՝ Արինջ, Արնանց, Լիւլենց, Միպկանց, Կիարիզ, Կիւմիր, Միպ, Լիջան, Ցապանց եւ Խրէր։

Բառարանը բաղկացած էր ոչ-հաւասար երեք մասերից։ «Բառարան մտան առօրեայ կենցաղի բոլոր այն բառերն ու արտայայտութիւնները, որոնք վերաբերում էին դաշտային աշխատանքներին, արհեստներին, անասունների ու բոյսերի անուններին, մի խօսքով այն ամէնին, ինչը կարելի էր տեսնել շուրջը...» նշում է Օրբելին եւ աւելացնում, - ինձ արժեքաւոր ծառայութիւն մատուցեցին երեխաները, որոնք

իմ աշխատանքը իրենց համար դիտում էին որպես զուարճալիք եւ ամէն րոպէ վագում էին հարցնելու, ես գրե՞լ եմ արդեօք այս կամ այն բառը, թե՞ ոչ»¹⁷։ Այդ ցուցակում տեղ էին գտել նաեւ մեծ դժուարութեամբ ձեռք բերուած, Ոզիմ եւ Արնանց գիւղերում գրի առնուած շուրջ 200 բառեր լրուտների (թաղիքագործների եւ բուրդ գզողների) գաղտնի լեզուից, որոնք ապրում էին Մոկսի մի քանի շրջաններում եւ ամէն աշուն մեկնում էին աշխատելու։ Ընդհանուր առմամբ Օրբելուն յաջողուեց հաւաքել Մոկսի բարբառի շուրջ 4500 բառեր։ Նրան յաջողուեց կազմել նաեւ աւելի քան հարիւր անունների հոլովման յատուկ աղիւսակներ եւ աւելի քան քառասուն բայերի խոնարհման ցանկեր։

Մոկսի բարբառի բառարանը, հնչոյթային եւ ձեւաբանական որոշակի յատկանիշների առանձնացումը, ինչպէս նաեւ բանասիրական, բանագիտական եւ այլ կարգի նիւթերը, հաւաքուած եւ ինչ-որ չափով դասակարգուած էին երիտասարդական աւիւնով լցուած ներհուն հետազոտողի, յետագայում համաշխարհային ճանաչում ստացած գիտնականի ձեռքով։ Այսօր այդ նիւթերը գրեթէ անփոխարինելի եւ շատ կողմերով վստահելի տուեալներ կարող են տրամադրել ոչ միայն ստոյգ այդ բարբառի, այլեւ առհասարակ հայերէնի բարբառների գիտական աւելի լայն, նոր սկզբունքներով ուսումնասիրութեան համար¹⁸։

Այսպէս, առաւել մեծ հետաքրքրութիւն են ներկայացնում այդ բարբառի ձայնաւորների, երկբարբառների եւ բաղաձայների համակարգերը, որոնք ի յայտ են բերում ոչ միայն հնչիւնախօսական, այլեւ առհասարակ հնչիւնաբանական որոշակի առանձնայատկութիւններ՝ կապուած այսպէս կոչուած քմայնացման (աւանդական բնութագրումով՝ հասկանալի եւ սովորական, մէկ այլ դէպքում՝ դեռեւս ոչ-այնքան պարզ, ուստի եւ արտասովոր), տարբերակիչ այլ յատկանիշների պարունակման, արտասանական տարբերակման եւ այլ երեւոյթների հետ¹⁹։ Օրբելին ժամանակին կարողացել է ըստ ամենայնի մանրամասն եւ ճիշտ գրանցել բարբառի հնչիւնական-հնչիւնաբանական երեւոյթները՝ արտասանական տարբերութիւնները, վերջիններիս նրբերանգները եւն-, սակայն այդպէս էլ չի կարողացել գիտական վերջնական տեսքի բերել հնչիւնական գրանցումների տառադարձման համակարգը։

Յայտնի է, որ Մառի նախաձեռնութեամբ 1914-15ին երկու անգամ որոշւում է տպագրել այդ բառարանը, սակայն հարցը մնում է անհետեւանք։ Միայն 2002ին ՀՀ ԳԱԱ Արեւելագիտութեան ինստիտուտը՝ Պարոյր Մուրադեանի աշխատասիրութեամբ հրատարակում է այն²⁰։

Օրբելին միաժամանակ ծանօթանում է Մոկսի հայերի բանահիւսութեանը եւ գրի առնում բազմաթիւ բանահիւսական նիւթեր (10 առակ, 32 ծիծաղելի պատմուածք, 10 հեքիաթ, 2 բալլադ, 7 երգ, 5 ոտանաւոր, 163 ասոյթ, 51 հանելուկ), որոնց մէջ Մոկսի «քաղաքացիները» հումորով

(երբեմն բաւականին թունոտ) են արտայայտուում «գիւղացիների» բարքերի մասին²¹։

Օրբելին հնարաւորութիւն չի ունենում հնագիտական լուրջ պեղումներ կատարելու, քանի որ ո՛չ միջոցներ ունէր եւ ո՛չ էլ թոյլտուութիւն՝ Օսմանեան կառավարութիւնից։ Նա միայն հետախուզական աշխատանքներ եւ ոչ-մեծ հնագիտական պեղումներ է կատարում ուրարտական բնակավայր Թոփրակ Կալէում, որտեղ դրանից ոչ-շատ առաջ աշխատել էր գերմանացի հնագէտ Վ. Բելքը։ Պեղումների ժամանակ նա յայտնաբերում է խճանկար եւ փորագրուած մարմարի Փրիզի բեկորներ՝ կենդանիների (ցուլերի) ու ծառերի խմբանկարի պատկերներով²², որոնք յետագայում Բ. Վ. Ֆարմակովսկուն հնարաւորութիւն տուեցին ենթադրելու, որ գոյութիւն է ունեցել հնագիտական մշակութային կապ առաջաւորասիական՝ խեթա-վանեան աշխարհի եւ Հիւսիսային Կովկասի ու Հարաւային Ռուսաստանի միջեւ²³։

Բացի դրանից, Օրբելին տեղական բնակիչներից եւ հնավաճառներից՝ (անթիքաջիներից) ձեռք բերեց շատ առարկաներ՝ գրիֆոնի (առիւծի մարմնով, արծուի թւերով, առիւծի կամ արծուի գլխով առասպելական կենդանու) պատկերով փոքրիկ կնիք, սեպածեւ արձանագրութեամբ կարասի եւ քարէ արձանիկի բեկորներ, ուրարտական նետերի բրոնզէ եւ երկաթէ սլաքներ, ուլունքներ եւն²⁴։

Յովսէփ Օրբելու հետազոտութիւնները ծառայեցին որպէս հիմք Մոկսի նիւթերի՝ Մոկսի ազգագրական ակնարկի հրապարակման առթիւ գրուած շատ հետաքրքիր ներածական յօդուածի համար²⁵։ Երկրամասի բնակչութեան ազգագրական շատ սովորութիւններ եւ կենցաղը հնագոյն ծագում ունէին։ Այսպէս, եւ Մոկս քաղաքում, եւ Ձեւաստան (Մվստան) գիւղում Օրբելին կարողացաւ դիտել հսկայական սալերից պատրաստուած շինութիւններ, որոնց ներսում միշտ առկայ էին կարծր քարից պատրաստուած հսկայական անիւներ, որոնց չիջազծի եզրերը գլորուելուց ստացել էին սեղանաձեւ հատուածի տեսք։ Դրանք ձիթհաններ էին, որոնք միեւնոյն ժամանակ կարող էին ծառայել որպէս դինգ՝ հացահատիկը թեփահան անելու սարած՝ վարսանդ։ Այդպիսի անիւներ յայտնաբերուել էին Անիում եւ Մրէնում, իսկ աւելի ուշ՝ 1936ին, Յովսէփ Օրբելին դրանցից յայտնաբերեց Ամբերդ ամրոցի պեղումների ժամանակ։ Սակայն տարբերութիւնն այն էր, որ միայն Մոկսում նա դրանք տեսաւ իրական գործողութեան մէջ²⁶։

Ձմեռն անցկացնելով Վանում, 1912ի գարնանը, ճանապարհները բացուելուն պէս, Օրբելին կրկին ուղեւորուեց Մոկս։ Հիմնականում աւարտելով Մոկսի բարբառի ուսումնասիրութիւնը, Օրբելին աղերսներ գտաւ այդ բարբառի եւ քրդերէն լեզուի միջեւ։ Այդ էր պատճառը, որ երկրորդ ուղեւորութեան ժամանակ, որը սկսում է 1912 Ապրիլին եւ տեւում 10 շաբաթ, Օրբելին ուսումնասիրում է Մոկսի քրդերի լեզուն եւ

ազգագրութիւնը: Մոկսում նրան հիւրընկալում է Մուրթուլլա բէկը: Ինչպէս նշում է Վանի ռուսական փոխհիւպատոս Ս. Օլֆերեւը, Մուրթուլլա բէկի տանը Օրբելին ընդունում է ջերմութեամբ: Նրա համար ստեղծւում են հնարաւոր բոլոր պայմանները, որպէսզի նա կարողանայ զբաղուել իր հետազոտութեամբ: Խօսելով Մուրթուլլա բէկի հայասիրութեան մասին, Օրբելին գրում է. «Մուրթուլլա բէկը մի առանձնայատուկ մարդ է, կիրք, բարի, լայնախոհութեան տիպար: Նա խօսում է լաւ հայերէնով եւ քարեկամական, անշահադիտական կրթով է մօտենում հայերին... Նա քաւականին կրթութեամբ, շատ կարդացած անձնատրութիւն է եւ հետաքրքրում է բոլոր հարցերով: Նա հազիւ 50 տարեկան կը լինի: Նայելով նրան, ես ատելի եմ համոզւում, որ քրդերի ներքին աշխարհը շատ հարուստ է, եւ եթէ կառավարութեան կողմից մի փոքր հոգատարութիւն լինի, նա շատ արագ առաջ կ'ընթանայ եւ անտարակոյս կ'անցնի թուրք ֆանատիկից»²⁷:

Անդրադառնալով հայ-քրդական յարաբերութիւններին եւ Մուրթուլլա բէկի գործունէութեանը, Օրբելին 1911 Սեպտեմբերին իր ծնողներին գրած նամակում նշում է. «Ապրում եմ քրդական բէկերից մէկի տանը, այն մարդու տանը, որ հայկական կոտորածների ժամանակ եղել է հայերի պաշտպանը, նա ունի ռուսական կողմնորոշում: Ես շատ հագուագիւտ եմ հանդիպել մի այդպիսի հաճելի, սիրուն ծերուկի: Գլխատրն այն է, որ նա մեծ քաղաքավարութեան տէր մարդ է, չնայած որ Վանից այն կողմ չի գնացել: Նա շատ սիրալիր է իմ նկատմամբ»²⁸:

Երեք ամիս ապրելով Մուրթուլլա բէկի տանը, Օրբելին հնարաւորութիւն է ունենում հետեւել քրդերի ամէնօրեայ կեանքին, նրանց բարքերին, սովորութիւններին եւ ծէսերին:

Մուրթուլլա բէկի տանը գիտնականը ուշադրութիւն դարձրեց քառակուսի հարթ բարձերին, որոնք ըստ էութեան փափուկ ներքնակներ էին: Երեկոյեան տան տիրոջն էին այցելում շատ հիւրեր՝ քրդեր ու հայեր եւ Օրբելին տեսնում էր, թէ ինչպէս են այդ բարձերը դրւում յատակին եւ ինչպէս էին պատուաւոր հիւրերը նստում դրանց վրայ: Առաւել մեծանունը կարող էր ստանալ երկրորդ բարձը: Այդ բարձերը դրւում էին մեհմանդարի (հիւրընկալի) կողմից, ընդ որում, մի դէպքում տանտէրն էր նշան տալիս, իսկ միւս դէպքում մեհմանդարն էր բերում բարձերը՝ չսպասելով նշանի: Այն բարձերը, որոնք նախատեսուած էին ամենապատուաւոր հիւրերի համար, տանտէրը մատով շօշափում էր: Հիւրերը յատակին էին նստում ըստ աւագութեան ու անուանիութեան, եւ դա շատ էր յիշեցնում աստիճանակարգութեան այն սովորութիւնը, որը գոյութիւն ունէր ինչպէ՛ս պարսկական, այնպէ՛ս էլ հայկական թագաւորական արքունիքներում²⁹:

Օրբելու գործուղման հիմնական նպատակներից էր ծանոթանալ Մոկսի քրդերի բարբառին, կազմել քուրդ-ռուսերէն բառարան եւ քրդերէն լեզուի քերականութիւն: Երեք ամիս Մոկսում նա զբաղւում է այդ հարցերով, սակայն, ժամանակի բերումով, չի աւարտում այդ աշխատանքը: Այս անգամ Մուրթուլլա բէկը իր բարեկամին՝ Ալի աղային ուղարկում է Վան, որպէսզի տեղում օգնի Օրբելուն՝ իր քրդագիտական աշխատանքներն աւարտելու գործում: Ազատ տիրապետելով հայերէնին եւ ծանօթ լինելով քրդական ժողովրդական բանահիւսութեանը, Ալի աղան ամէն կերպ աջակցում է Օրբելուն, եւ երբ վերջինս իր կնոջ հետ մեկնում է արձակուրդի, նրանց ուղեկցում է Թիֆլիս եւ մնում Օրբելու տանը: Այս կապակցութեամբ Օրբելին գրում է. «Ես Մոկսում մի քանի մարդկանց անմիջական օգնութեամբ զբաղուեցի քրդերէնի ուսումնասիրութեամբ, յատկապէս ինձ օգնել է Ալի աղան՝ Եուսուֆի տղան: Ալի աղան բացարձակ տիրապետում էր տեղի հայկական բարբառին»³⁰:

Օրբելուն յաջողւում է գրառել մի հատուած քրդական «Մամ Եւ Զին» պոէմից եւ կազմել երեք մասից բաղկացած 434 էջանոց քուրդ-ռուսերէն եւ ռուս-քրդերէն բարբառագիտական բառարան, որը գիտական լուրջ ուսումնասիրութիւնների արդիւնք էր³¹:

Բառարանը կազմելիս Օրբելին օգտւում է մի շարք աշխատութիւններից, որի մասին նա գրում է. «Այս բառարանը կազմելիս օգտուել եմ Ժաքայի, Եուսուֆի, Եղիազարովի աշխատութիւններից...»³²:

Այսօր Օրբելու անձնական արխիւում պահւում են անտիպ նիւթեր Մոկսի քրդական եւ հայկական բարբառագիտութեան վերաբերեալ³³:

1911-1912ին Օրբելին զբաղւում է նաեւ հայ միջնադարեան ճարտարապետութեան խնդիրներով՝ ուսումնասիրելով Աղթամարի Ս. Խաչ եկեղեցին եւ նրա բարձրաքանդակները, Արծրունիների արքունական պալատը, Ոստան քաղաքը եւն.³⁴:

Այսպիսով, Օրբելին շուրջ մէկ տարի ուսումնասիրում է Մոկաց երկիրը Մոկսի հայերի եւ քրդերի կենդանի բարբառը, բանահիւսութիւնը եւ ազգագրութիւնը, Վանի բերդը, Թոփրակ Կալէն, Հայկաբերդը եւ Աղթամարի ճարտարապետական յուշարձանները: Այդ ամէնը յետագայում տեղ են գտնում նրա *Մոկսը Եւ Նրա Բնակիչները* աշխատութեան մէջ, որտեղ հեղինակը ներկայացնում է Մոկսի բնակավայրերի ցուցակը 1911-12ին: Ըստ այդ ցուցակի Մոկսի շրջանում կար 70 բնակավայր: Մոկս քաղաքը, որը բաղկացած էր 5 թաղերից, ունէր 672 տուն հայ եւ 640 տուն քուրդ ազգաբնակչութիւն, ինչպէս նաեւ 4-5 տուն գնչու-բոշաներ եւ 3-4 տուն թուրք պաշտօնեաներ³⁵:

Մոկսի ուղեւորութիւնը մեծ ազդեցութիւն ունեցաւ Օրբելու աշխարհայեացքի վրայ: Վերադառնալով Ռուսաստան, նա իր ուղեւորութեան եւ Վանի շրջանի ուրարտական յուշարձանների ուսումնասիր-

ման վերաբերեալ հանգամանալի զեկուցում կարդաց նախ Գիտութիւն-
ների Ակադեմիայի Պատմա-Բանասիրական Բաժանմունքում 1912 Հոկ-
տեմբերի 3ին, ապա Ռուսական Հնագիտական Ընկերութեան (ՌՀԸ) Ա-
րեւելեան Բաժանմունքի նիստում՝ 1912 Դեկտեմբերի 20ին,³⁶ նա ցու-
ցադրեց նաեւ իր կողմից յայտնաբերուած եւ Վանի հնավաճառներից
գնուած հնագիտական որոշ իրերի հաւաքածուն³⁷։

Ներկայացնելով Վանի թագաւորութեան յուշարձանների տեսու-
թիւնը եւ մասնաւորապէս Վանի մօտակայքում գտնուող բերդում հնա-
գիտական պեղումներ կատարելու անհրաժեշտութիւնը, Օրբելին նշում
է. «այդ հրաշալի եւ ընդարձակ բերդերը, ինչպէս օրինակ Հայկաբեր-
դը, բացարձակապէս ձեռք չեն տրուել եւրոպացի հետազօտողների
կողմից եւ՝ որ պեղումներից կարելի է սպասել որոշակի արդիւնք-
ներ»³⁸։

1915ի Ցեղասպանութիւնից յետոյ, երբ Մոկսի տարածքը հայաթափ-
ւում է, Օրբելու ուսումնասիրութիւնները շուտով ձեռք են բերում յա-
տուկ նշանակութիւն։ Նա առաջին եւ միակ հետազօտողն էր, որ տեղե-
կութիւններ հաւաքեց Մոկսի վերաբերեալ հենց Մոկսի տարածքում,
դաշտային պայմաններում, իսկ հաւաքած նիւթերը (250 լուսաթիթեղ-
ներ-նեղատիւներ եւ 62 ձայնագրուած գլանիկներ) ձեռք բերեցին գի-
տական մեծ արժէք՝ քերականութեան, բառագիտութեան, հնչիւնաբա-
նութեան, ինչպէս նաեւ ազգագրութեան ուսումնասիրման գործում։
Տարիներ անց, աւարտելով Մոկսի Հայկական Տեքստերը աշխատու-
թեան ներածականը, Օրբելին ցաւով գրում էր, որ 1915ի Եղեռնից
փրկուեցին միայն մի քանի հայ ընտանիքներ, հայերի ճակատագրից
չխուսափեց նաեւ քուրդ բնակչութիւնը, որի մի մասը բնաջնջուեց, մի
մասը փախուստի դիմեց եւ Մոկսը անմարդաբնակ դարձաւ. «Դսկ 1911-
1912թթ. երբ ես եղայ Մոկսում, - նշում է Օրբելին, - այնտեղ շատ մարդ
էր ապրում, կեանքը աշխատանքային էր, իրաւագուրկ, ծանր, բայց եւ
կեանքի փոքր ուրախութիւններից ոչ բոլորովին զուրկ։ Եւ դրա համար
էլ առանձնապէս ցաւալի է գիտակցել, որ այն քիչը, որը ես
կարողացայ գրառել Մոկսում՝ եւ նիւթերի այդ փոքր ժողովածուն, եւ
հայկական, եւ քրդական բառարանները հանդիսանում են հազիւ թէ ոչ
վերջին վկայութիւնը հայերի եւ քրդերի, երկու ժողովուրդների մի քանի
հազար զաւակների լեզուի, կացութեան, սովորութիւնների,
աշխատանքի եւ ուրախութեան մասին»³⁹։

Ռուսաստան վերադառնալուց յետոյ Օրբելու ՌՀԸ Արեւելեան Բա-
ժանմունքի 1912 Դեկտեմբերի 20ի նիստում ներկայացրած Վանի նա-
հանգում իր գործուղման արդիւնքների զեկույցը առաջ բերեց Վանում
հնագիտական նոր հետազօտութիւններ կատարելու անհրաժեշտութիւ-
նը։

1913 Մարտի 27ին ՌՀԸի նոյն բաժանմունքում Բ. Վ. Ֆարմակովսկու զեկուցումից եւ Մառի առաջարկութիւնից յետոյ որոշուեց է յանձնաժողով ստեղծել՝ Թոփրակ Կալէում հնագիտական պեղումները շարունակելու համար:

1914 Ապրիլին ՌՀԸի Արեւելեան Բաժանմունքում նորից քննարկուեց է Վանում հնագիտական պեղումներ կատարելու հարցը: Մառը կարեւորելով Վանի թագաւորութեան յուշարձանների բացայայտումը՝ Ռուսաստանի հնավայրերի ուսումնասիրման համար, առաջնահերթ է համարում Վանում հնագիտական ուսումնասիրութիւնների վերսկսումը⁴⁰:

Արդէն յաջորդ՝ 1914 Ապրիլի 24ի նիստում ներկայացուեց է Բ. Ա. Տուրաբեի «Վանի եւ Յարակից Շրջանների Հնութիւնների Մասին» զեկոյցը: Ըստ այդմ էլ մի փոքր ուշ՝ 1914 Նոյեմբերի 27ին որոշուեց է Վան գործուղել Կովկասեան Ռազմաճակատի Արեւելեան Հնութիւնների Պահպանութեան ղեկավար Մառին (ղեկավար), Օրբելուն, Ի. Կնեագնիցկուն (ճարտարապետ) եւ Արամ Վրոյրին (լուսանկարիչ): Նախատեսուեց է նաեւ այդ նպատակով պետական գանձարանից բաց թողնել 7000 ռուբլի գումար:

Սակայն պատերազմական անբարենպաստ վիճակը պատճառ դարձաւ որ այս պեղումները յետաձգուեն մինչեւ 1916:

ՌՀԸի 1916 Մայիսի 7ի գրութիւնից պարզուեց է, որ երբ 1915 Մայիսին ռուսական զօրքերը գրաւեցին Վանը, ակադեմիկոս Մառը եւ նրա օգնական Օրբելին թոյլտուութիւն ստացան իրենց արշաւախմբով հնագիտական պեղումներ կատարել Վանի բերդում, Վանի շրջանի Թոփրակ Կալէ, Զըմզըմ Մաղարա եւ Բոլ Դաղի/Հայկաբերդ կոչուող վայրում⁴¹: Այդ ժամանակներից էլ սկսած ուրարտերէնը դառնում է Մառի յատուկ հետազօտութիւնների առարկան:

Հնագիտական ուսումնասիրութիւնների ընթացքում յայտնաբերուեց են մի շարք հնագիտական նիւթեր, սեպագիր ու ձեռագիր յուշարձաններ: Վանի միջնաբերդի հիւսիսային փեշին՝ «Հագինէ Կապուսի» որմնախորշում Օրբելին կատարեց հնագիտական մեծ յայտնագործութիւն եւ յայտնաբերեց 2 մետր բարձրութեամբ քարի մեծ հողակոթող՝ Սարդուրի Բ.ի 265 տողանոց տարեգրութիւնը, որն իր նշանակութեամբ եւ չափերով կարող էր համեմատուել միայն Վանի բերդի հարաւային փեշին փորագրուած Արգիշտի Ա.ի Խորխորեան արձանագրութեան հետ⁴²: Մառը պատճէնաւորեց այն, իր հետ տարաւ Ռուսաստան եւ վերծանելուց յետոյ հրատարակեց առանձին գրքով⁴³: Այս յայտնագործութիւնը մեծ փառք բերեց ռուսական հնագիտական դպրոցին: Միաժամանակ արձանագրութեան վերջին տողի տակ յայտնաբերուեցին նաեւ ինչ-որ տառեր: Ոչ-մեծ հետախուզական աշխատանքներից յետոյ պար-

գուեց, որ հանելուկային այդ տառերը պատկանում էին հայկական արձանագրութեանը⁴⁴ :

Հնագիտական ուսումնասիրութիւնները շարունակուեցին նաեւ յետագայում :

Հնագիտական արշաւախումբը Մառի գլխաւորութեամբ 1916 Յունիսի 11-Յունիսի 16ը պեղումներ կատարեց Թուփրակ կալէում, իսկ Յունիսի 22-Յունիսի 16ը՝ Օրբելու գլխաւորութեամբ՝ Վանի բերդում⁴⁵ :

1915-1916ին Կովկասեան Թանգարանի տնօրէն գնդապետ Ա. Ն. Կազնակովը թոյլտուութիւն է ստանում հնագիտական պեղումներ եւ գիտա-թանգարանային հետազօտութիւններ կատարել Թուրքիայից պատերազմի իրաւունքով գրաւուած շրջաններում : Նա Թիֆլիսի Կովկասեան Թանգարան է հասցնում ոչ միայն լուսանկարներ եւ քանդակադրոշմներ, այլեւ սեպագիր 25 արձանագրութիւններ, որոնցից 18ը՝ Վան-Վասպուրականից, այդ թւում՝ 3ը՝ Ջեւաստան (Ծվստանից) (Իշպուհինի), 8ը՝ Վանից (5ը՝ Մենուայի, 2ը՝ Արգիշտի Ա.ի, 1ը՝ Ռուսա Ա.ի), 1ը՝ Վարազից (Մենուայի), 4ը՝ Սղգայից (Մենուայի), 1ը՝ Կարմրաւոր վանքից (Մենուայի), 1ը՝ Թութանից (կեղծ արձանագրութիւն) : Փրկւում եւ Թիֆլիս է տեղափոխուում նաեւ Վանից յայտնաբերուած ուրարտական թագաւորի արձանիկ եւ մի երկան (Նրադացքար)՝ ընդհանուր առմամբ 20 միաւոր⁴⁶ : Կազնակովի լուսանկարներն իրականացւում էին Բ. Շախովսկու կողմից, որոնք 1917ին ամբողջութեամբ փոխանցւում են Մոսկուայի Հնագիտական Ընկերութեանը⁴⁷ :

Վանի թագաւորութեան յուշարձաններ էր լուսանկարում նաեւ Ա. Վ. Լեադովը, որը 1916ին ուղեկցում էր Ա. Ա. Բորբինսկուն⁴⁸ : Վերջինիս լուսանկարները (Մենուայի արձանագրութիւնը Վարազից, Մենուայի արձանագրութիւնը Աղթամարից, Իշպուհինի եւ Մենուայի արձանագրութիւնը Աղթամարից, քարէ սալիկների արձանագրութիւնը Հայկաբերդից եւն.) յետագայում տպագրուեցին Մառի աշխատութեան յաւելումածում⁴⁹ :

Ռէճի կողմից ակադեմիկոս Մառի անմիջական ղեկավարութեամբ հնագիտական հետազօտութիւններ (պեղումներ, նկարագրութիւն, յատակագծում, լուսանկարում, ճարտարապետական յուշարձանների, ամրոցների, քարանձաւների, ստորգետնեայ անձաւների, դամբարանների, արձանագրութիւնների եւն.-ի ուսումնասիրութիւններ եւ հաւաքում) էր կատարում նաեւ Ռուսաստանի Գիտութիւնների Ակադեմիայի Ասիական Թանգարանի տնօրէն-գիտնական, հայ նշանաւոր հայագէտ, հնագէտ եւ պատմաբան Անդրանիկի գրագիր՝ Աշխարհբէկ Անդրէեւիչ (Աղալոյի) Լորիս-Մելիք-Քալանթարը (1884-1942)⁵⁰ :

Դեռեւս 1915ին Քալանթարը մեծ ջանքեր էր գործադրել եւ թոյլտուութիւն ստացել մասնակցել Անդրանիկ Օզանեանի հայ կամաւորական

գնդի ռազմական գործողություններին⁵¹։ Մարտերի միջակայքում Քալանթարը հնարաւորութիւն է ունենում ուսումնասիրել ճանապարհի մօտակայքում գտնուող հայկական պատմական յուշարձանները։ Մառին ուղղուած նրա 1915 Մայիսի 12ի նամակում կարդում ենք. «Ամսի երեքին անցանք Վանք գիւղով, որտեղ գտնուում է Ս. Բարդուղիմէոսի վանքը։ Շինութեան ոճը VII-VIII դարերի է, մուտքը՝ IX-X դարերի։ Եկեղեցու յատակագիծը խաչանման է, արձանագրութիւնները՝ բացառապէս ուշ դարերի, կան հետաքրքիր զարդաքանդակներ։ Կը գրեմ մանրամասն»⁵²։

Ըստ ականատեսների վկայութիւնների, մի իրադէպի ընթացքում Անդրանիկը փրկում է գիտնականի կեանքը⁵³։ 1915 Ապրիլին ռուսական զօրքերը եւ հայ կամաւորները գտնուում էին Խոյից հարաւ։ Յանկարծ լուր է ստացւում, թէ Աշխարհբէկ Քալանթարը, գեներալ Չերնոզուբովի հրամանով ձերբակալուել է եւ պէտք է գնդակահարուի՝ ռազմական գծից դուրս ուսումնասիրութիւններ կատարելու համար։ Գեներալ Նազարբեկովի եւ ուրիշների միջնորդութիւնները՝ գիտնականին ազատ արձակելու վերաբերեալ, որեւէ արդիւնք չէին տուել։ Միայն Անդրանիկի խելամիտ միջամտութիւնից յետոյ նա ազատ է արձակուում։ Յետագայ արշաւանքների ընթացքում գեներալներ Չերնոզուբովը, Նազարբեկեանը եւ Անդրանիկը ժամանակ էին գտնում գրուցելու Քալանթարի հետ պատմութեան եւ պատմական յուշարձանների մասին⁵⁴։

1917 Յունիսի 22ին Քալանթարը թոյլտուութիւն է ստանում Մառի անմիջական ղեկավարութեամբ մասնակցել Ռուսաստանի Կայսերական Ակադեմիայի ՌՀԸի կողմից կազմակերպուած Վանի երկրորդ հնագիտական արշաւախմբին, որը պեղումներ է կատարում Վանում՝ Թոփրակ Կալէում եւ Բոլդաղ լեռան⁵⁵ վրայ գտնուող Հայկաբերդում։ Նրան յաջողում է յայտնաբերել եւ ուսումնասիրել ուրարտական սեպագիր որոշ արձանագրութիւններ, որոնց մի մասը նա փրկում եւ իր հետ բերում է Արեւելեան Հայաստան⁵⁶։

Քալանթարը ուսումնասիրում, լուսանկարում, պատճենահանում է շուրջ 50 ուրարտական սեպագիր արձանագրութիւններ, որոնցից 10ը՝ նորայայտ⁵⁷։ Այդ մասին նա Թիֆլիս հասնելուն պէս հեռագրում է Մառին՝ Սանկտ Պետերբուրգ. «Շտապում եմ, գոնէ հեռագրային համառօտութեամբ տեղեկացնել, որ մեր արշաւախումբը, բարեյաջող աւարտելով իր աշխատանքները, երէկ՝ Օգոստոսի 29ին ժամանեց Թիֆլիս։ Ծրագիրը հնարաւորինս կատարուել է ամբողջութեամբ։ Ծրջագայել եւ հանգամանօրէն հետազօտել ենք Վանի շրջանը (քաղաքը, միջնաբերդի մերձակայքը, Արճակը, Թիմարը, Բերկին եւ Բայազետը)։ Հաւաքուել է մեծ քանակութեամբ նիւթ՝ 250 լուսաթիթեղներ»⁵⁸։

1916ին էջմիածնից էրգրում եւ Մուշ է ուղեւորւում նաեւ Նիկողոս Ադոնցը, որը 1917ին միանում է ՌՀԸին եւ մասնակցում Վանի Հնագիտական արշաւախմբի կազմակերպած պեղումներին⁶⁰ :

Վանի 1915ի գրաւումից անմիջապէս յետոյ ռուսական բանակը ձեռնամուխ է լինում նաեւ փրկելու պատմական եւ Հնագիտական կարեւոր յուշարձանները: Այսպէս, ռուսական կովկասեան բանակի շտաբը յատուկ գրութեամբ տեղեկացնում է գեներալ Չերնոզուբովին, որ Ուշնուէ-Շէյխան-Ռեւանդուզ ճանապարհին Քելիշինի լեռնանցքում յայտնաբերուել է քարէ Հնագոյն մի յուշարձան՝ սեպագիր արձանագրութեամբ, որը Հնագիտական արժէք է ներկայացնում եւ որը թուագրւում էր Ք.ա. Թ. դ.: Գերմանացիները փորձել էին այդ յուշարձանը տեղափոխել եւրոպական որեւէ թանգարան: Սակայն Կովկասեան Բանակի գլխաւոր հրամանատարը հրամայում է, որ ձեռնարկուեն բոլոր միջոցները, որպէսզի այդ յուշարձանը չյայտնուի Բեռլինում, այլ անմիասն եւ մեծ հոգատարութեամբ հասցուի Թիֆլիս, որտեղից էլ այն տեղափոխուի Ռուսաստանի որեւէ գիտական հաստատութիւն⁶¹ :

Կովկասեան ճակատի շտաբի պետ գեներալ Բոլխովիտինովին ուղարկած իր պատասխան հեռագրում գեներալ Չերնոզուբովը տեղեկացնում էր, որ Քելիշին-Ուշնուէի լեռնանցքում 1365 սաժէն⁶² բարձրութեան վրայ իրօք գտնւում է Վանի թագաւորութեան գահակալ Իշպուհինի Ք.ա. Թ. դ. կառուցած յուշարձանը՝ խալդական կամ ասորական գրութեամբ: Նոյն Չերնոզուբովի վկայութեամբ մէկ այլ յուշարձան էլ յայտնաբերուել էր Սիդեկից ոչ հեռու՝ Թալաւուզում, որը կանգնեցրել էր Ռուսա Ա.ն՝ Ք.ա. 714ին: Չեռնոզուբովը յայտնում էր նաեւ, որ դէպի յուշարձաններ տանող կաժանները դժուարանցանելի են եւ հենց առաջին հնարաւորութեան դէպքում՝ մասնաւորապէս Ապրիլի վերջերին, կարգադրութիւնը ի կատար կ'ածուի եւ 30-40 փութ⁶³ քաշ ունեցող սեպագիր արձանագրութեան յուշարձանը կը տեղափոխուի⁶³ :

Միաժամանակ Ռուսաստանի Գիտութիւնների Ակադեմիայի լուսանկարիչ Ն. Կ. Գլուկէին յանձնարարւում է Կովկասեան բանակի գործողութիւնների վայրերում կատարել հնութիւնների եւ արուեստի յուշարձանների հաւաքում եւ պահպանում:⁶⁴

Ա. Ա. Զորենսկին, բացի լուսանկարներից Մոսկուա հասցրեց Վանի չրջանի Լեակ գիւղից յայտնաբերուած սեպագիր մի արձանագրութիւն, որն այժմ պահպանւում է Ռուսաստանի Դաշնութեան Ալեքսանդր Մ. Պուշկինի անուան Կերպարուեստի Պետական Թանգարանում⁶⁵ :

Բացի դրանից, Ռուսական Թանգարանի Ազգագրութեան Բաժնի վարիչ Ա. Ա. Միլլէրի ղեկավարութեամբ, որի օգնականն էր Պօղոս Մակինցեանը, կազմակերպուեց նաեւ ազգագրական արշաւախումբ⁶⁶ դէպի Վան:

Վասպուրականի 1915 յուլիսեան գաղթի ժամանակ, մեծ չափով վնասուեալ են վանքերի եւ եկեղեցիների թանկարժէք եկեղեցական անօթները, իրերն ու ձեռագրերը, իսկ մի մասն էլ թալանուեալ են ու ոչնչացուեալ: Գէորգ Ե. Վեհափառ Կաթողիկոսի կարգադրութեամբ որոշուեալ է արժէքաւոր իրերը եւ ձեռագրերը փոխադրել Էջմիածին:

Մոսկուայի Հնագիտական Ընկերութեան իսկական անդամ, Պատմութեան եւ Ազգաբանութեան Հայկական Ընկերութեան Հիմնադիր անդամ եւ գիտական-քարտուղար, Կովկասեան Թանգարանի Հնագիտութեան Բաժնի աւագ թանգարանապահ Սմբատ Վ. Տէր-Աւետիսեանը⁸⁷ Ռուսաստանի Գիտութիւնների Ակադեմիայի յանձնարարութեամբ 1916 Ապրիլին Պետրոգրադից գործուղուեալ է Կովկասեան ճակատ՝ մշակութային յուշարձանների, մասնաւորապէս սալաքարէ արձանագրութիւնների հաշուառման եւ պահպանման համար⁸⁸:

Վեհափառի դիւանապետին ուղղուած նամակում նա գրում է. «Գիտութեան ճեմարանի որոշման համաձայն եւ Տ. Փոխարքայի հրամանով երկու օրից ճանապարհուելու եմ Կովկասեան պատերազմաբեմը, առանձնապէս Վանի շրջանը, յատուկ հրահանգ ունենալով զեկուցագիր կազմել պատմական-կուլտուրական յիշատակարանների վիճակի եւ այն մասին, թէ ինչքան նոքա վնասուել են ու անքուել ներկայ պատերազմի ժամանակ, տեղնուտեղը կարգադրել նոցա պահպանութեան մասին եւ միջոցներ ձեռք առնել այդ յիշատակարանների գոյութիւնը ապահովելու համար»⁸⁹:

Կաթողիկոսի կարգադրութեամբ Հնագիտական Հետազօտութիւնների եւ որոնումների ժամանակ եկեղեցու ներկայացուցիչ է նշանակուեալ Լիմ անապատի վանահայր Յովհաննէս վարդապետ Հիւսեանը: Նախատեսուեալ է, ցուցակագրել, կնքել-ապահովել՝ գտնուած Հնագիտական իրերը, ձեռագրերը, եկեղեցական-Հնագիտական արժէք ունեցող սպասներն ու զարդերը, եւ իրերի ցուցակի հետ տեղափոխել Էջմիածին եւ ոչ թէ Թիֆլիս⁹⁰: Յովհաննէս վարդապետ Հիւսեանի անմիջական ջանքերով անխուսափելի կորստից փրկուեցին եւ Կովկաս փոխադրուեցին երկու տասնեակից աւելի սեպագիր արձանագրութիւններ, շուրջ 1300-1400 ձեռագիր մատենաներ, Մշոյ Առաքելոց վանքի դուռը եւն.:

Այսպիսով, երիտթուրքական 1908ի յեղաշրջման եւ հռչակուած օսմանեան սահմանադրութեան բարենպաստ պայմանների հետեւանքով, ինչպէս նաեւ Ա. Աշխարհամարտի ընթացքում ռուսական յառաջիկայի շնորհիւ 1910-1917ին հնարաւորութիւններ ընձեռուեցին պատմահնագիտական, ազգագրական եւ բանասիրական հետազօտութիւններ կատարելու Վանի նահանգի տարածքում, որոնց արդիւնքները յետագայում ձեռք բերեցին գիտական մեծ արժէք:

- ¹ Ընկերութիւնը հիմնադրուել է 1906ին Թիֆլիսում՝ ազգագրագէտ Երուանդ Լալայեանի նախաձեռնութեամբ: Իր գոյութեան շուրջ 10 տարիների ընթացքում Ընկերութիւնը կազմակերպել է գիտական եւ հնագիտական արշաւամբեր Անդրկովկասում եւ Արեւմտեան Հայաստանում: Ընկերութեան կողմից հրատարակուել է Ազգագրական Հանդէս ամսագիրը:
- ² Ա. Ե. Սամուէլեան, «Երուանդ Լալայեան», *Հիմնադիր*, Թիւ 12, 1964, էջ 7:
- ³ Համարաձում Երամեան, *Յուշարձան, Հտր. Բ.*, Աղեքսանդրիա, Տպագր. Արամ Ստեփանեան, 1929, էջ 137:
- ⁴ Հայաստանի Ազգային Արխիւ (այսուհետեւ՝ ՀԱԱ), Փոնդ 27, ցուցակ 1, գործ 160, թերթ 42:
- ⁵ Կառլէնէ Զաչանի, *Հայ Մտաւորականութեան Դերը Քրդական Մշակութի Զարգացման Գործում*, Երեւան, 1987, էջ 14:
- ⁶ Երուանդ Լալայեան, «Վասպուրականի Նշանաւոր Վանքեր» եւ «Վասպուրականի Բանահիւսութիւնից», *Ազգագրական Հանդէս, Տասնչորսերորդ Տարի, Գիրք 22*, No. 1, 1912, Թիֆլիս, 1912. նաեւ՝ «Վասպուրականի Ասորիները» եւ «Վասպուրականի Բանաւոր Գրականութիւնից», *Ազգագրական Հանդէս, Գիրք 24*, No. 1, 1913, Թիֆլիս, 1913. նաեւ՝ «Վասպուրականի Բանահիւսութիւնից» եւ «Տնայնագործութիւնը Վասպուրականում» եւ «Վասպուրական. Հաւատք», *Ազգագրական Հանդէս, Տասնուհինգերորդ Տարի, Գիրք 25*, No. 2, 1913, Թիֆլիս, 1914. նաեւ՝ Արտաշէս Մ. Նազինեան, «Երուանդ Լալայեանը Բանահաւաք-Բանագէտ», *Հայկական ՍՍԻ Գիտութիւնների Ակադեմիայի Տեղեկագիր*, Հասարակական Գիտութիւններ, 1965, Թիւ 8, էջ 85:
- ⁷ Կարապետ Վ. Մելիք-Փաշայեան, «Երուանդ Լալայեան (ծննդեան 100ամեակի առթիւ)», *Պատմաքանասիրական Հանդէս*, Թիւ 3(26), 1964, էջ 34:
- ⁸ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 54, թ. 28:
- ⁹ ՀԱԱ, ֆ. 53, գ. 45, թ. 1:
- ¹⁰ ՀԱԱ, ֆ. 53, գ. 45, թ. 2:
- ¹¹ Սամուէլեան, էջ 7:
- ¹² "Izvolechenie Iz Protokolov Zasedanii Akademii. Istoriko-Filologicheskoe Otdelenie. Zasedanie 22 Sentyabrya 1910 g." (Քաղուածք Ակադեմիայի նիստի արձանագրութիւնից: Պատմաքանասիրական Բաժանմունք: 1910 Սեպտեմբերի 22ի նիստ), *Izvestiya Akademii Nauk (Գիտութիւնների Ակադեմիայի տեղեկագիր)*, 1910, էջ 1411-1412. նաեւ՝ Կարէն Ն. Իւզրաշեան, *Ակադեմիկոս Յովսէփ Ազգարի Օրբելի*, Երեւան, 1971, էջ 35:
- ¹³ Իւզրաշեան, էջ 34:
- ¹⁴ Նոյն, էջ 35:
- ¹⁵ I. V. Megreldze, *Iosif Orbeli*, Թբիլիսի, 1987, էջ 29:
- ¹⁶ Նոյն, էջ 157-158:
- ¹⁷ I. Orbeli, "Predvaritelnyy Otchet O Komandirovke V Aziatskuyu Turtsiyu V 1911-1912 gg., Petrograd, 1912" (Նախնական Հաշուետուութիւն 1911-1912ի Ասիական Թուրքիա գործուղման վերաբերեալ, Պետերբուրգ, 1912), *Izvestiya Akademii Nauk (Գիտութիւնների Ակադեմիայի Տեղեկագիր)*, 1912, պրակ VI, Թիւ 15, էջ 918:
- ¹⁸ *Ակադեմիկոս Նիկողայոս Մառ, Ծննդեան 140 Եւ Մահուան 70ամեակների Տարելիցի Ժողովածու*, խմբ. Պարույր Մ. Մուրադեան, Երեւան, 2005, էջ 93:
- ¹⁹ Մ. Հ. Մուրադեան, *Շատախի Բարբառը*, Երեւան, Երեւանի Պետական Համալսարանի Հրատ., 1962, էջ 28-64:
- ²⁰ I. A. Orbeli, *Izbrannye Trudi V Dvukh Tomakh* (Ընտիր երկեր երկու հատորով), Հտր. 2, Երեւան, 2002, էջ 197-358:

- ²¹ Նոյն, էջ XII:
- ²² Կովկասի Հրաբեր, Թիֆլիս, 29.12.1912. Նաեւ՝ Orbeli, "Predvaritelny...", էջ 922-923:
- ²³ I. A. Orbeli, *Izbrannie Trudi* (Ընտիր երկեր), Երեւան, 1963, էջ XVII:
- ²⁴ N. Marr, *Materiali Po Kholdskoy Epigrafii Iz Komandirovki I. A. Orbeli V Turetskuyu Armeniyu* (Նիւթեր Թ. Ա. Օրբելիի Քուրդաշայաստան կատարած գործուղման խաղ-դական արձանագրութիւններ), ZVO, Հտր. XXIV, Պետրոգրադ, 1917, էջ 97-124:
- ²⁵ Տե՛ս՝ աւելի ետք:
- ²⁶ Իւզրաշեան, էջ 37:
- ²⁷ Ռուսական Կայսրութեան Արտաքին Քաղաքականութեան Արխիւ (Ռուսաստանի Դաշնութիւն), «Կ. Պոլսի դեսպանութիւն», 1912, գ. 1603, թ. 84-85:
- ²⁸ K. N. Yuzbashyan, *Akademik Iosif Abgarovich Orbeli (Ակադեմիկոս Իոսիֆ Արգարի Օրբելի)*, Մոսկուա, 1964, էջ 33:
- ²⁹ Իւզրաշեան, էջ 38:
- ³⁰ Չաշանի, էջ 14-15:
- ³¹ Orbeli, *Izbrannie Trudi*, էջ 188-195. Նաեւ՝ Yuzbashyan, էջ 30-35, I. A. Orbeli, *Folklor I Bit Moksa* (Մոկսի ազգագրութիւնը եւ կենցաղը), Մոսկուա, 1982, էջ 3-8:
- ³² Չաշանի, էջ 117:
- ³³ Orbeli, *Izbrannie Trudi V Dvukh*, Հտր. Բ., էջ XV:
- ³⁴ Orbeli, *Izbrannie Trudi V Dvukh*, Հտր. Ա., Մոսկուա, 1968:
- ³⁵ Orbeli, *Folklor*, էջ 3, 136:
- ³⁶ Orbeli, "Predvaritelny":
- ³⁷ Orbeli, *Izbrannie Trudi V Dvukh*, Հտր. Ա., էջ 1, 10. Նաեւ՝ N. Marr, *Materiali*, էջ 97. Նաեւ՝ Orbeli, "Predvaritelny", էջ 917-928:
- ³⁸ N. Marr, I. Orbeli, *Arkheologicheskaya Ekspeditsiya 1916 Goda V Van, Raskopki Dvukh Nish Na Vanskoy Skale I Nadpisi Sardura Vtorogo Iz Raskopok Zapadnoy Nishi* (1916ին Վան կատարուած Հնագիտական արշաւախումբը, Վանի ժայռի երկու խորշերի պեղումները եւ Սարգուրի Բ-ի արձանագրութիւնները արեւմտեան խորշից), Պետրոգրադ, 1922, էջ 1:
- ³⁹ Orbeli, *Folklor*, էջ 3. Նաեւ՝ Իւզրաշեան, էջ 39-40:
- ⁴⁰ B. B. Piotrovskii, *Arkheologiya Zakavkazyia* (Անդրկովկասի Հնագիտութիւն), Լենինգրադ, 1949, էջ 9:
- ⁴¹ Ռուսական Կայսրութեան Արտաքին Քաղաքականութեան Արխիւ (Ռուսաստանի Դաշնութիւն), Ֆ. 2100, ց. 1, գ. 335, թ. 112. Նաեւ՝ Քաղաքար, Թիֆլիս, 11.09.1916, Նաեւ՝ Piotrovskii, *Arkheologiya*, էջ 9. Նաեւ՝ Աշոտ Արզումանեան, Օրբելի Եղբայրներ, Գիրք Առաջին, Թարգման, Երեւան, 1986, էջ 517:
- ⁴² Orbeli, *Izbrannie Trudi V Dvukh*, Հտր. Ա., էջ 10:
- ⁴³ Հրաշեայ Աճառեան, «Մառ եւ Հայագիտութիւնը», Գրական Թերթ, 2.04.1965. Նաեւ՝ Նիկողայոս Եակովլեիչ Մառ (Ծննդեան 100-ամեակի Առթիւ), Երեւան, ՀՍՍՌ ԳԱ Հրատ., 1965, էջ 57:
- ⁴⁴ Իւզրաշեան, էջ 54:
- ⁴⁵ N. Marr, I. Orbeli, էջ 1-3:
- ⁴⁶ I. I. Meshchaninov, *Khaldovedenie* (Պարղաղիտութիւն), Բաքու, 1927, էջ 208. Նաեւ՝ G. V. Tsereteli, *Urartskie Pamyatniki Muzeya Gruzii* (Վրաստանի Թանգարանի ուրարտական յուշարձանները), Թբիլիսի, 1939, էջ 33-41, 45-52, 60-64:
- ⁴⁷ I. I. Meshchaninov, *Die Neuen Ergebnisse Der Chaldischen Forschungen. Archiv Für Orientforschung*, 1931, VI, Heft 4/5, էջ 204. Նաեւ՝ Tsereteli, էջ 12. Նաեւ՝ B. B. Piotrovskii, *Vanskoe Tsarstvo (Urartu)* (Վանի թագաւորութիւնը. Ուրարտու), Մոսկուա, 1959, էջ 15:

- ⁴⁸ Piotrovskii, Vanskoe, էջ 15:
- ⁴⁹ N. Marr, *Materiali Po Kholdskoy Epigrafii Iz Komandirovki*, էջ 97-124:
- ⁵⁰ Աշխարհբէկ Քալանթար, «Հայաստան, Քարէ Դարից Միջնադար», *Երկերի ժողովածու*, Երեւան, 2007, էջ 31-34:
- ⁵¹ Զորավար Անդրանիկի Կովկասեան Ճակատի Պատմական Օրագրութիւնը 1914-1917, Օրագրութեան Զորավարին Թիկնապահ Ջինուորէն, «Պայքար», Պոսթոն, 1924, էջ 30:
- ⁵² Քալանթար, «Հայաստան», էջ 17:
- ⁵³ Վ. Յովհաննիսեան, *Դժուարին Տարիներ. Յուշեր*, Երեւան, «Հայաստան», 1988:
- ⁵⁴ Զորավար Անդրանիկի Կովկասեան, էջ 30:
- ⁵⁵ Այն գտնուում է Հայկական Տաւրոսի արեւելեան կողմում, Սուշար գետի հովտում: Նիկողայոս Ադոնցը ենթադրաբար այն նոյնացնում է Կիշտէի լեռան հետ:
- ⁵⁶ Բաբէն Ն. Առաքելեան, «Աշխարհբէկ Քալանթար (Մենդեան 100ամեակի Առթիւ)», *Պատմաբանասիրական Հանդէս*, թիւ 3 (106), 1984, էջ 3:
- ⁵⁷ Աշխարհբէկ Քալանթարի սեպագիր արձանագրութիւնների ապակեայ լուսաթիթեղների (նեգատիվների) հաւաքածուն յայտնի է եղել մասնագէտների շրջանում, օգտագործուել նշանաւոր ուրարտագէտ Իւան Մեշչանինովի կողմից եւ որոշ հրատարակութիւններում: Յաւօք, այդ հաւաքածուի միայն չնչին մասն է փրկուել: Գիտնականի ձեռքակալումից յետոյ նրա այլին՝ Թամարան, դրանք յանձնել է Երեւանի Պատմութեան Թանգարանին (Քալանթար, *Երկերի ժողովածու...*, էջ 17):
- ⁵⁸ Յաւօք Քալանթարի կողմից հրատարակութեան պատրաստած վանի արչաւախմբի նիւթերը ոչնչանում են Նեւայի 1924ի վարարման ժամանակ Լենինգրադի Ակադեմիայի տպարանում (Քալանթար, «Հայաստան», էջ 18):
- ⁵⁹ Կարէն Ն. Իւզրաչեան, «Նիկողայոս Ադոնցի Գիտական Ժառանգութիւնը», *Պատմաբանասիրական Հանդէս*, 1962, թիւ 4(19), էջ 117:
- ⁶⁰ Ռուսական Կայսրութեան Արտաքին Քաղաքականութեան Արխիւ, ֆ. 2100, ց. 1, գ. 648, թ. 2-3:
- ⁶¹ Երկարութեան հին ռուսական չափ. 1 սաժէնը=2,134 մետր:
- ⁶² Մանրութեան ռուսական միաւոր. 1 փութը=16,3 կգ:
- ⁶³ Ռուսական Կայսրութեան Արտաքին Քաղաքականութեան Արխիւ, ֆ. 2100, ց. 1, գ. 648, թ. 5:
- ⁶⁴ Նոյն, թ. 15:
- ⁶⁵ N. Ya. Marr, «Khaldskaya Klonobraznaya Nadpis Iz Sela Leska Vanskogo Okrug» (Սալդական սեպագիր արձանագրութիւն վանի շրջանի Լեսկ գիւղից), *Izvestiya Akademii Nauk*, 1915, էջ 1731-1733:
- ⁶⁶ Ռուսական Կայսրութեան Արտաքին Քաղաքականութեան Արխիւ, ֆ. 2100, ց. 1, գ. 335, թ. 3-35:
- ⁶⁷ ՀՀ Գիտութիւնների Ազգային Ակադեմիայի Արխիւ, ֆ. 1, ց. 1, գ. 1205, թ. 6:
- ⁶⁸ Նոյն, ֆ. 2100, ց. 1, գ. 648, թ. 1-12. նաեւ՝ Marr, Orbeli, էջ 3:
- ⁶⁹ Արարատ, էջմիածին, Նոյեմբեր-Դեկտեմբեր 1915, էջ 861:
- ⁷⁰ Նոյն, էջ 861-862:

HISTORICAL-ARCHAEOLOGICAL, ETHNOGRAPHICAL AND PHILOLOGICAL
EXPLORATIONS IN VAN-VASPOURAKAN DURING 1910-1917

(Summary)

AVETIS HARUTUNYAN

The article is based on the archive documents, periodical press and historical literature that elucidate the historical-archaeological, ethnographical and philological explorations in Van-Vaspourakan during 1910-1917.

This field work included the exploration of the citadel of Van, Toprak Kala, and Haykaber, and the study of the newly found cuneiform inscriptions, the dialect of Moks and the customs and traditions of the Kurds of the region.

This scientific research was conducted by well-known experts of both Armenian and Oriental studies, such as Yervand Lalayan, Hovsep Orbeli, Nicholai Marr, Ashkharbek Kalantar, Nikolai Adonts and others.